

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven

Simons, T.A.

Citation

Simons, T. A. (2013, November 21). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22290> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Simons, Tanja

Title: Ongekend 18e-eeuws Nederlands taalvariatie in persoonlijke brieven

Issue Date: 2013-11-21

1 Inleiding

1.1 Persoonlijke brieven als bron voor taalkundig onderzoek

Ons beeld van het taalgebruik in de late achttiende eeuw is tot nu toe voornamelijk bepaald door onderzoek dat gebaseerd is op literaire en ambtelijke teksten van de (culturele) elite. Deze elite bestond voor het merendeel uit mannen uit de grote steden in Holland en Utrecht, en in mindere mate in Zeeland (Van der Wal 1995: 101-103, Van den Toorn et al. 1997: 361-377, Van der Sijs 2004: 207-208, 280-282). Uit de genoemde publicaties komt voor deze periode een beeld naar voren van een redelijk gestandaardiseerde schrijftaal. We kunnen ons echter afvragen of de meer ‘alledaagse’ taalgebruiker – de taalgebruiker die zich niet op een literair of ambtelijk niveau met teksten bezig hield en die bovendien niet tot de elite behoorde – ook deze gestandaardiseerde schrijftaal hanteerde. Van der Wal (2006) stelt dat de taalwerkelijkheid in deze periode (en in de zeventiende eeuw) veelkleuriger is geweest dan tot nu toe is aangenomen en dat er variatie naast de standaardtalige norm heeft bestaan. Waaruit deze variatie nu precies bestond, is echter nog grotendeels onbekend zodat er nogal wat ‘witte vlekken in de taalgeschiedenis’ (Van der Wal 2006) zijn. Dit proefschrift beoogt enkele van die vlekken in te kleuren om daarmee een completer beeld te geven van de alledaagse, gelaagde taalwerkelijkheid van de late achttiende eeuw.

Dat inkleuren was overigens in het verleden niet of onvoldoende mogelijk omdat er weinig achttiende-eeuws materiaal voorhanden was dat niet-literair of niet-ambtelijk van aard is. Sinds kort is deze situatie echter veranderd aangezien een schat aan Nederlandstalig materiaal, waaronder een grote hoeveelheid persoonlijke brieven, is herontdekt in Groot-Brittannië.¹ Deze privébrieven maken het mogelijk om op grote schaal het taalgebruik van zowel mannen als vrouwen van allerlei leeftijden en uit verschillende lagen van de samenleving vanuit een historisch-sociolinguïstische invalshoek te bestuderen. De brieven maken deel uit van een omvangrijke collectie scheepsdocumenten, die bewaard wordt in *The National Archives (TNA)* te Kew. De documenten zijn in oorlogstijd in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw door de Engelsen gekaapt en werden na de procesvoering over de kaping door het *High Court of Admiralty (HCA)* bewaard als

¹ De eerste die op het belang van dit materiaal wees, was de rechtshistoricus Braunius (1980).

bewijsstukken.² Dat deel van het materiaal dat betrekking heeft op gekaapte Nederlandse schepen staat hier te lande bekend als de *Sailing Letters*.³ Deze collectie bestaat uit onder andere zakelijke en persoonlijke brieven, scheepsjournalen en administraties van plantages. Van Gelder (2006), die een inventarisatie maakte van het materiaal, schat het aantal brieven op ongeveer 38.000 stuks, waarvan er circa 15.000 persoonlijk van aard zijn.

Tot nu toe hebben voornamelijk (cultuur-)historici aandacht aan de persoonlijke brieven besteed (o.a. Moree 2003, Van Vliet 2007, Van Gelder 2008 en zie ook de reeks *Sailing Letters Journaal* 2008-2011).⁴ Vanuit een taalkundige invalshoek is er voor de zeventiende eeuw al studie verricht op een beperkte hoeveelheid brieven door Van Megen (2001, 2002a, 2002b, 2002c) en Van Sterkenburg (2003, 2009a, 2009b, 2010). Het achttiende-eeuwse brievenmateriaal was echter, voor het *Brieven als Buit*-programma van start ging, nog vrijwel onontgonnen terrein. Dat er ook van dit materiaal op taalkundig gebied veel verwacht mag worden, wordt in eerste instantie duidelijk in Van der Wal (2006, 2007a, 2007b) en Simons (2009).

Het onderzoek voor dit proefschrift naar taalgebruik in achttiende-eeuwse brieven vindt plaats binnen het *Brieven als Buit*-programma, dat ontwikkeld is door Marijke van der Wal. Voor de achttiende eeuw is een dwarsdoorsnede gemaakt uit de *Sailing Letters*-collectie, namelijk de periode 1776-1784.⁵ Het taalgebruik wordt voor deze periode synchroon bestudeerd aan de hand van een groot aantal achttiende-eeuwse persoonlijke brieven uit de *Sailing Letters*-collectie, hierna te noemen het (achttiende-eeuwse) *Brieven als Buit*-corpus.⁶ De brieven zijn geschreven tijdens twee elkaar deels overlappende oorlogsperiodes: de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) en de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784).

² De kaapvaart was destijds een algemeen verschijnsel in heel Europa, waarbij het gebruikelijk was dat de regering aan kapiteins van koopvaardij schepen een kaperbrief verstrekke, waarmee zij vijandelijke schepen in beslag konden nemen. Zie Korteweg (2006).

³ De term *Sailing Letters* is bedacht door Els van Eijck van Heslinga, die namens de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag betrokken was bij het ontsluiten van de collectie.

⁴ Neerlandica Judith Brouwer publiceert in de loop van dit jaar (2013) een proefschrift dat gewijd is aan brieven uit een specifiek jaar, namelijk het rampjaar 1672.

⁵ Het *Brieven als Buit*-programma is door NWO gefinancierd en bestaat, naast mijn achttiende-eeuwse onderzoek, uit onderzoek naar zeventiende-eeuws (1665-1674) taalgebruik, dat is uitgevoerd door Judith Nobels (2013). Beide perioden, met een onderling verschil van zo'n 100 jaar, worden met elkaar vergeleken in diachroon onderzoek dat verricht wordt door Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal (*Filling the gaps: rewriting the history of Dutch*).

⁶ Zie voor een overzicht van de gebruikte bronnen in het archief te Kew (GB) bijlage A.

Het unieke van dit materiaal is, zoals gezegd, dat de brieven geschreven zijn door mensen uit verschillende lagen van de samenleving. Zo'n grote diversiteit in de sociale achtergrond van briefschrijvers is voor deze periode tamelijk ongebruikelijk. Het schrijven van brieven was in de achttiende eeuw weliswaar een bijzonder populair tijdverdrijf, maar dan voornamelijk in de kringen van welgestelden. Minder bevoorrechte mensen konden zich deze hobby niet veroorloven vanwege de hoge kosten die ermee gemoeid waren. Zij correspondeerden dus niet voor hun plezier, maar uit noodzaak en die noodzaak ontstond wanneer er sprake was van een behoorlijke afstand in tijd en ruimte tussen briefschrijver en geadresseerde. De briefschrijvers die in dit proefschrift centraal staan, werden geconfronteerd met zo'n grote afstand. Voor een deel van hen, de achterblijvers in de Republiek, omdat hun familie of vrienden zich in verre oorden, zoals Suriname, Curaçao, India, Ceylon en Zuid-Afrika bevonden. Voor een ander deel omdat zijzelf waren afgereisd naar deze overzeese gebieden (bijvoorbeeld in dienst van de VOC of de WIC). De enige manier om contact met elkaar te onderhouden was via briefverkeer en dat gold voor alle lagen in de samenleving; het corpus bevat dan ook zowel brieven van (of: aan) hoge officieren in dienst van de VOC als brieven geschreven door (of: aan) scribenten uit de lagere rangen aan boord, zoals de kok en de timmerman.

Het onderzoek voor dit proefschrift naar sociale taalvariatie in persoonlijke brieven concentreert zich op enkele fonologische, morfologische en morfo-syntactische verschijnselen, die aan bod zullen komen in de hoofdstukken 4 tot en met 9. Daarmee kan het gezien worden als een eerste verkenning van dit, in linguïstisch opzicht, relatief onbekende materiaal. Om het kader te schetsen waarbinnen deze brieven onderzocht worden, bespreek ik in § 1.2 de theorieën die relevant zijn voor dit proefschrift en voor deze theorieën geef ik tevens de huidige stand van onderzoek aan. Uiteraard is het daarbij niet doenlijk of wenselijk om een compleet overzicht te geven van het onderzoeksveld, zodat alleen relevante publicaties en onderzoeken die mij het meest geïnspireerd hebben, voor het voetlicht zullen worden gebracht. Tot besluit van dit hoofdstuk volgt in § 1.3 een overzicht van de inhoud van het proefschrift.

1.2 Theoretisch kader en stand van onderzoek

1.2.1 *Historische sociolinguïstiek*

Dit proefschrift is (historisch-)sociolinguïstisch georiënteerd; dat wil zeggen dat ik ervan uitga dat taalgebruik kan variëren afhankelijk van externe, sociale factoren. Dit type onderzoek naar de relatie tussen taalvariatie en onafhankelijke sociale variabelen, zoals gender, sociale klasse,

opleidingsniveau en leeftijd is geïnspireerd op het bekende werk van de pionier en bekendste vertegenwoordiger van deze stroming William Labov (1966, 1972); in historisch materiaal werd een dergelijke methode voor het eerst toegepast in het werk van Romaine (1982).

Het brede vakgebied van de sociolinguïstiek kent een lange traditie (zie voor een overzicht voor het Nederlandse taalgebied: Hagen & Van Hout 1998; in § 1.2.3 ga ik dieper in op de stand van onderzoek voor het Nederlandse taalgebied) met, naast de al genoemde taalvariatie, diverse onderzoeksthema's, zoals standaardisatie, taalattitudes en taalcontact. Al deze thema's worden ook onderzocht voor het verleden binnen de historische sociolinguïstiek. Een opvallend verschil met de moderne sociolinguïstiek is daarbij dat het onderzoek uitsluitend verricht kan worden op basis van historische, geschreven bronnen omdat het vóór de twintigste eeuw niet mogelijk was om gesproken taal op te slaan. In ons geval zijn de historische, geschreven bronnen, zoals gezegd, persoonlijke brieven. Deze zijn verzameld in een omvangrijk, doorzoekbaar corpus, waarmee we tevens aansluiten bij de historische corpuslinguïstiek (zie bijvoorbeeld Fitzmaurice 2002 en Geisler 2002).

De historische sociolinguïstiek kent inmiddels een stevige traditie. Daarvan getuigt onder meer het recent verschenen handboek voor de discipline *The Handbook of Historical Sociolinguistics* van Hernández Campoy & Conde Silvestre (2012). Met name in Duitsland heeft het paradigma tot een aanzienlijke hoeveelheid gedegen onderzoek geleid (zie voor een overzicht van publicaties over het Duits: Vandenbussche 2002). Belangrijke studies uit het laatste decennium zijn van de hand van Elspaß (2005, 2007a), Langer (2009) en Davies & Langer (2006). Ook voor het Engelse taalgebied is veel historisch-sociolinguïstisch onderzoek verricht, zie bijvoorbeeld Romaine (1982) en Milroy (1992). De VARIENG-groep (*Research Unit for Variation, Contacts and Change in English*) in Helsinki is verantwoordelijk voor het *Corpus of Early English Correspondence* (CEEC), dat in eerste instantie is opgezet door Terttu Nevalainen en Helena Raumolin-Brunberg en later is uitgebreid door diverse onderzoekers. In totaal zijn inmiddels zo'n 12.000 brieven verzameld uit de periode 1402-1800.⁷ Na de eerste studie gebaseerd op dit brieven corpus van de hand van Nevalainen & Raumolin-Brunberg (1996) zijn nog veel vervolgstudies verschenen, o.a. Nurmi (1999), Palander-Collin (1999), Nevala (2004), Laitinen (2007) en Sairio (2009). VARIENG verzorgt eveneens de uitgave van het e-journal

⁷ Zie de website <<http://www.helsinki.fi/varieng/index.html>> [11/4/2013]. Op het CEEC zijn twee aanvullingen gemaakt: het *Corpus of Early English Correspondence Extension* (CEECE) en het *Corpus of Early English Correspondence Supplement* (CEEC SU). De genoemde cijfers gelden voor de drie corpora samen (Palander-Collin, Nevala & Nurmi 2009: 14).

Studies in Variation, Contacts and Change in English.⁸ Ook kunnen voor het Engelse taalgebied de Leidse onderzoeksprogramma's van Tiekens-Boon van Ostade genoemd worden: het inmiddels afgeronde project *The Codifiers and the English language*, waarvoor onderzoek verricht werd naar de normen van achttiende-eeuwse grammatici en waarbij ook het taalgebruik in hun (privé)brieven werd betrokken (Tiekens-Boon van Ostade o.a. 2003, 2008, 2011, Straaijer 2011, Fens-de Zeeuw 2011 en Navest 2011), en het project *Bridging the Unbridgeable: linguists, prescriptivists and the general public*, een project over Engelse taalhandboeken.

De historische sociolinguïstiek heeft zich ook voor andere taalgebieden verder ontwikkeld. Ik volsta op deze plaats met het kort vermelden van enkele, mij inspirerende, onderzoeken. Dat is bijvoorbeeld Ayres-Bennett (2004), die op basis van voornamelijk meta-linguïstisch materiaal (waaronder grammatica's, taalobservaties en woordenboeken) en literaire teksten niet-standaard en gesproken zeventiende-eeuws Frans probeert te achterhalen. Verder kan Lodge (1994, 2004) genoemd worden, die soortgelijk onderzoek verricht op basis van onder andere dagboeken en briefmateriaal, maar dan meer specifiek voor de gesproken taal in Parijs. Voor het achttiende- en negentiende-eeuwse Canadees-Frans is er onderzoek gedaan door Martineau (2007, 2009) die met behulp van brieven en dagboeken het taalgebruik van verschillende sociale klassen reconstrueert. Voor het Spaans en het Portugees vermeld ik het project *P.S. (Post Scriptum)* van Rita Marquilhaes (2012) dat als voornaamste doel heeft het verzamelen en publiceren van Spaans- en Portugeestalige privé-brieven, geschreven tussen de zestiende en begin negentiende eeuw.⁹

De toegenomen internationale belangstelling voor historische sociolinguïstiek culmineerde in 2005 in de oprichting van het *Historical Sociolinguistics Network (HiSoN)* door vier onderzoekers (Stephan Elspaß, Nils Langer, Joachim Scharloth en Wim Vandenbussche). *HiSoN* stelt zich ten doel onderzoekers samen te brengen, onder andere op congressen en *summer schools*, en hen te stimuleren tot samenwerking, zowel binnen als buiten het eigen vakgebied, waarbij samenwerking met historici in eerste instantie het meest voor de hand ligt (Willemyns & Vandenbussche 2006: 161 en zie ook Langer, Davies & Vandenbussche 2012). Inmiddels (maart 2013) hebben er vijf conferenties plaatsgevonden en zijn er zes *summer schools* georganiseerd.

⁸ Het e-tijdschrift is te raadplegen via

<<http://www.helsinki.fi/varieng/journal/volumes/index.html>> [11/4/2013].

⁹ Zie de website <<http://www.clul.ul.pt/en/research-teams/462-post-scriptum-home>> [11/4/2013]. Het project is een voortzetting van eerdere projecten van Marquilhaes: *CARDS, Cartas Desconhecidas* (Portugese privé-brieven geschreven tussen 1500 en 1900) en *FLY, Forgotten Letters Years 1900-1974*.

1.2.2 *Language history 'from below'*

Dit proefschrift wil de taalgeschiedenis van het Nederlands voor de achttiende eeuw aanvullen met behulp van nieuwe bronnen, namelijk persoonlijke brieven. Deze bronnen zijn zo bijzonder omdat zij afkomstig zijn van onderbelichte groepen in de samenleving, zoals vrouwen en taalgebruikers uit de midden- en lagere klassen. Daarmee sluiten wij aan bij een actueel kernbegrip binnen de huidige historische sociolinguïstiek (en binnen *HiSoN*), namelijk *language history 'from below'*. Dit onderzoeksthema had al eerder de aandacht van diverse onderzoekers (zie bijvoorbeeld Vandenbussche 1996, 1999, Watts & Trudgill 2002), maar werd nadrukkelijk opnieuw onder de aandacht gebracht door Stephan Elspaß in zijn *Sprachgeschichte von unten* (2005).¹⁰ Elspaß' benaming voor de nieuwe benadering is geïnspireerd op een stroming binnen de geschiedwetenschappen, *history from below* (ook wel *people's history* genoemd), waarbij, voornamelijk met behulp van egodocumenten (zoals brieven en dagboeken, zie uitgebreider onder § 1.2.4), de geschiedenis van 'gewone' mensen wordt beschreven. Op eenzelfde manier onderzoekt *language history from below* taalgebruik dat nog nauwelijks beschreven is in de taalgeschiedenis omdat het gebruikt werd door mensen met een gering prestige van wie bovendien weinig materiaal bewaard is gebleven. Bij de linguïstische benadering bestaat het onderzoeksmateriaal eveneens uit egodocumenten, want, zo benadrukt Elspaß (2007b: 5): alleen daarin treffen we – voor alle klassen – taalgebruik aan dat dicht bij gesproken taal ligt (zie ook Austin 1973). Elspaß' oproep is dan ook tweeledig: er moet meer aandacht komen voor het taalgebruik van de lagere klassen, maar ook de studie naar het taalgebruik van de hogere klassen zou voortaan gebaseerd moeten zijn op teksten waarin we alledaags taalgebruik aantreffen in plaats van op literaire teksten. Laatstgenoemde teksten zijn immers meestal geschreven in een register dat ver afstaat van de dagelijkse omgangstaal.

Daarmee wordt de term *from below* binnen deze benadering anders gebruikt dan in de studies van Labov (1994, 2001), die de begrippen *language change from above* en *language change from below* introduceerde. Wanneer Labov over deze taalveranderingen spreekt, refereert hij met *from above* en *from below* vooral aan het bewustzijn van de taalgebruiker: wanneer er sprake is van een *change from above* nemen de minder prestigieuze sociale klassen (niet noodzakelijkerwijs de sociaal-economisch lagere klassen) bewust het taalgebruik van de dominante sociale klasse over. Een *change from below* speelt zich af in het onderbewustzijn van de taalgebruiker en kan zijn oorsprong vinden in elke sociale klasse. Binnen de *language history from*

¹⁰ Het thema speelde bovendien ook al een rol in het Duitse taalonderzoek in de jaren '70 van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld bij Besch (1979), die aangehaald wordt in Elspaß (2005: 12-13). En zie ook voor het Engels het werk van Austin (1973).

below-benadering fungeren de begrippen *from below* en *from above* in eerste instantie om aan te duiden uit welk gezichtspunt de taalgeschiedenis bestudeerd wordt: ofwel van onderaf, vanuit de midden- en lagere klassen, ofwel van bovenaf, vanuit de elite. In tweede instantie worden deze begrippen soms (zie Nobels 2013) gebruikt om de richting aan te duiden waarin een taalverandering verloopt: *from below* duidt erop dat een verandering opkomt vanuit een lagere sociale klasse en zich van daaruit naar een hogere klasse verspreidt, terwijl een *change from above* in omgekeerde richting verloopt.

Elspaß' *Sprachgeschichte von unten* (2005) is een studie naar het alledaagse taalgebruik van Duitse emigranten in de negentiende eeuw, gebaseerd op 648 privébrieven geschreven door 273 verschillende emigranten. Elspaß concludeert dat er in deze brieven veel variatie aangetroffen kan worden, met name bij minder geschoolde en – daarmee samenhangend – minder schrijfvvaardige emigranten (2005: 461-470). Het Duits was dus in de negentiende eeuw minder gestandaardiseerd dan algemeen verondersteld wordt. Sinds Elspaß' oproep om de aandacht binnen de taalwetenschap te verleggen, zijn er diverse publicaties verschenen waarin de taalgeschiedenis op een alternatieve manier, 'from below', wordt onderzocht (bijvoorbeeld Elspaß, Langer, Scharloth & Vandenbussche 2007, Vandenbussche & Elspaß 2007). Binnen deze benadering past ook het werk van Fairman (2000) die onderzoek doet naar het Engels van de lagere klassen in zogenaamde 'pauper letters'. Deze vroeg-negentiende-eeuwse brieven van arme (of verarmde) mensen zijn verzoeken om bijstand, gericht aan kerkelijke besturen. Fairman stelde inmiddels een omvangrijk corpus samen en publiceert regelmatig over het taalgebruik van deze onervaren schrijvers (2002, 2003, 2007a, 2007b, 2008). Ook de historicus Sokoll (2001, 2005) stelde een corpus van ca. 750 'pauper letters' samen, maar in dit geval gaat het uitsluitend om brieven uit Essex uit een ruimere periode, namelijk 1731-1837. Auer (2008, Auer & Fairman 2013) verricht eveneens onderzoek naar het Engels van de lagere klassen in voornamelijk achttiende-eeuws brievenmateriaal. Voor het Scandinavische taalgebied kan Sandersen (2007) genoemd worden. Zij onderzoekt de schrijfvvaardigheid van Deense soldaten uit verschillende sociale klassen, maar met een zelfde opleiding en allen afkomstig van het platteland, in brieven uit het midden van de negentiende eeuw. Laitinen & Nordlund (2012) ten slotte, doen onderzoek naar de geletterdheid en schrijfvvaardigheid van *common people* in de negentiende eeuw in Finland.¹¹

Ook de geschiedenis van het Nederlands kan inmiddels, met het op grotere schaal beschikbaar komen van het juiste materiaal, vanuit dit nieuwe

¹¹ Het project The Common People, Writing, and the Process of Literary Attainment in Nineteenth-Century Finland liep van 2008 tot 2011 en heeft voor de periode 2011-2014 een vervolg gekregen in het project Reading and writing from below. Toward a new social history of literacy in the Nordic sphere during the long nineteenth century.

perspectief bestudeerd worden. In de volgende paragraaf ga ik hier uitgebreider op in.

1.2.3 *Language history from below voor het Nederlands*

In het Nederlandse taalgebied is de belangstelling voor de historische sociolinguïstiek later op gang gekomen dan bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland het geval was (Hagen & Van Hout 1998: 55) en het zwaartepunt van het onderzoek lag lange tijd bij standaardisatie (o.a. Van der Wal 1995, Willemyns 2003, Van der Sijs 2004, Van der Wal & Francken 2010) en taalnormering (zie bijvoorbeeld de vele publicaties van Dibbets (o.a. 1995), Noordegraaf (o.a. 1985, 2000) en Rutten (o.a. 2006, 2009)).¹² Dat betekent dat de aandacht met deze thema's vooral is uitgegaan naar literaire en ambtelijke teksten en grammatica's, die over het algemeen vooral formeel taalgebruik bevatten. Dit proefschrift beoogt juist de informele, alledaagse omgangstaal voor de achttiende eeuw in kaart te brengen, maar kan daarbij wel gebruik maken van studies naar standaardisatie en taalnormering. Daarin wordt immers inzichtelijk gemaakt welke schrijftaaltradities bestonden en welke voorschriften in omloop waren, zodat wij vast kunnen stellen of, en in welke mate onze briefschrijvers aansluiten bij een bepaalde traditie en welke normen – anders dan de standaardnorm – zichzelf hanteren.

Zoals hiervoor al vermeld, heeft inmiddels binnen het onderzoeksveld een nieuwe benadering post gevat en staat, ook in het Nederlandse taalgebied, *language history from below* volop in de belangstelling. Deze benadering wordt gehanteerd door Willemyns en Vandenbussche bij hun onderzoek naar de diversiteit van het negentiende-eeuwse Nederlands in Vlaanderen (Willemyns 1991, 1992, 1995; Vandenbussche 1996, 1999, 2007) en door onderzoekers die in hun voetsporen treden (De Groof 2004, Vanhecke 2007, Vosters 2011). We vinden de relatief nieuwe benadering eveneens in het werk van de Amerikaanse groep onderzoekers rond Howell: zij publiceren vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw studies waarin de invloed van Zuid-Nederlandse en Duitse immigranten op het taalgebruik in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Holland centraal staat. Daarbij maken zij gebruik van persoonlijke brieven en journalen (o.a. Boyce & Howell 1996, Boyce-Hendriks 1998, Boyce-Hendriks & Howell 2000, Goss 2002, Howell 2006, Goss & Howell 2006). In Nederland is het onderzoek tot nu toe vooral op een beperkte hoeveelheid materiaal verricht, bijvoorbeeld door Stroop (1997) die

¹² Ook internationaal staan deze thema's overigens nog steeds in de belangstelling. Zie daarvoor bijvoorbeeld de al genoemde projecten van Tiekens-Boon van Ostade, Deumert & Vandenbussche (2003) over het standaardisatieproces in Germaanse talen en Hüning, Vogl & Moliner (2012) over de opkomst van (Europese) standaardtalen en de impact ervan op meertaligheid.

een indruk geeft van het taalgebruik in het journaal (1736) van de uit Zeeland afkomstige gezusters Lammens. Verder kan hier Van Sterkenburg (2003) vermeld worden, die het informele taalgebruik in de brieven van Elant du Bois (een Schiedamse zee-officier die leefde van 1642 tot 1676) onderzocht. Van Sterkenburg belichtte verder ook enkele brieven uit het *Sailing Letters*-materiaal (2009a, 2009b en 2010) en onderschrijft (2003: 85) de oproep van Koelmans (2001: 1) om veel en uitvoerig onderzoek te doen naar het taalgebruik van individuele auteurs om zodoende meer zicht te krijgen op de taal van de zeventiende eeuw. Enkele jaren voor deze oproep was Van Megen al actief op dit gebied. Zij kan als een taalkundige pionier van de *Sailing Letters* beschouwd worden: Van Megen verzamelde en transcribeerde in de jaren negentig van de vorige eeuw een corpus van zo'n 50 zeventiende-eeuwse privébrieven en publiceerde diverse artikelen over haar bevindingen (2001, 2002a, 2002b, 2002c). Omvangrijker is het achttiende-eeuwse corpus van Gaspar (2003). Hij transcribeerde circa 400 Nederlandstalige brieven uit de periode 1776-1806 en onderzocht deze op het voorkomen van opmerkelijke verschijningsvormen van de reductievocaal (Gaspar 2007, zie ook Nobels, Simons & Van der Wal 2011).¹³ Tot slot vermeld ik hier het onderzoek van Rutten (2008b, 2010) die de talige variatie in vier laat-achttiende-eeuwse journalen, geschreven door vertegenwoordigers van de midden- en hogere klasse, bestudeerde.

Een van de meest grootschalige acties, tot nu toe, om veel materiaal van veel verschillende taalgebruikers te onderzoeken, is het *Brieven als Buit*-project, waaruit onder andere dit proefschrift is voortgekomen. De kiem voor het project is gelegd in de oratie van Van der Wal (2006), waarin zij haar voornemen aangaf om, in samenwerking met anderen, het persoonlijke brievenmateriaal in de *Sailing Letters*-collectie beschikbaar te maken voor taalkundig en interdisciplinair onderzoek (2006: 19).¹⁴ Inmiddels zijn er binnen het project al diverse publicaties verschenen (o.a. Van der Wal 2007a, 2007b, Simons 2009, Van der Wal & Simons 2010, Nobels, Simons & Van der Wal 2011, Nobels & Van der Wal 2012, Rutten & Van der Wal 2011, 2012, Van der Wal, Rutten & Simons 2012, Nobels 2013). Waarom juist het epistolaire teksttype bij uitstek geschikt is om de taalgeschiedenis 'from below' te bestuderen, licht ik uitgebreider toe in de volgende paragraaf.

¹³ Het gaat hier om de Doesburgse brievencollectie: een collectie van zo'n 600 nooit bezorgde brieven (inclusief anderstalige), die zijn aangetroffen in het postkantoor van Doesburg.

¹⁴ Van der Wal (2002) stelde al eerder brievenmateriaal beschikbaar voor onderzoek, namelijk de collectie Van Spulde: brieven geschreven aan Cecilia van Spulde in de eerste helft van de zestiende eeuw.

1.2.4 *Brieven als teksttype: het geschreven egodocument*

Persoonlijke brieven, hier onderwerp van studie, kunnen we, zoals al eerder vermeld, scharen onder de noemer ‘egodocumenten’. Deze term is in 1958 gemunt door de historicus Jacques Presser (1899-1970), die dergelijke documenten omschrijft als “historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer een “hij” als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig’ (zoals aangehaald in Baggerman & Dekker 2004: 8). In Pressers tijd, rond 1958, werden egodocumenten voornamelijk argwanend bekeken vanwege de subjectieve blik die ze zouden geven op de werkelijkheid.¹⁵ In de loop van de twintigste eeuw is de belangstelling in het historische onderzoeksveld echter toegenomen en worden egodocumenten meer en meer gebruikt voor onderzoek naar het verleden (zie hierover bijvoorbeeld het themanummer over egodocumenten van *TSEG* 2004; enkele voorbeelden zijn: Blaak 2004, Couchman & Crabb 2005, Stokvis 2007, Baggerman & Dekker 2011).¹⁶ Dat is niet verwonderlijk, want zulk onderzoek kan veel bijdragen aan bijvoorbeeld de kennis van de sociale geschiedenis van minder prestigieuze groepen in de samenleving, zoals vrouwen en mensen uit de midden- en lagere klassen, die in de ‘grote’ geschiedenis onderbelicht zijn gebleven. Ook voor de historische linguïstiek en de historische dialectologie zijn deze bronnen interessant onderzoeksmateriaal, omdat zij de mogelijkheid bieden om onbekende kanten van de taalgeschiedenis te exploreren. Het hiervoor genoemde bezwaar van subjectiviteit speelt overigens een grotere rol wanneer men de geschiedenis meer wil bekijken vanuit een macrohistorische dan vanuit een microhistorische invalshoek, maar kan vermeden worden door gebruik te maken van een grote hoeveelheid documenten aan de hand waarvan een totaalbeeld is af te leiden. Dat is ook de manier waarop persoonlijke brieven in dit proefschrift gebruikt worden: uit een zo groot mogelijk brieven corpus, geschreven door zoveel mogelijk verschillende scribenten wordt een completer beeld van de achttiende-eeuwse taalwerkelijkheid gedestilleerd.

Dat egodocumenten, zoals brieven, het meest geschikt zijn voor ons type onderzoek, is niet altijd evident geweest. Dergelijk materiaal was sowieso niet op grote schaal in een bruikbare vorm beschikbaar. Onderzoekers (De Vooy 1951, Daan 1995, Van Leuvensteijn 2000a) namen daarom hun toevlucht tot literaire bronnen, zoals toneelstukken (waaronder kluchten) en

¹⁵ Zo noemde de historicus Jan Romein (1893-1962) ‘de autobiografie de gevaarlijkste van alle bronnen’ (zoals aangehaald in Baggerman & Dekker (2004: 8).

¹⁶ De website <<http://www.egodocument.net>> [11/4/2013], onder verantwoordelijkheid van Rudolf Dekker en Arianne Baggerman, is een inventarisatie van Nederlandse egodocumenten, geschreven tussen 1500 en 1914; overigens zijn hierin geen brieven opgenomen.

gefingeerde brievenboeken en poogden met dat materiaal dialecten en sociolecten uit het verleden te reconstrueren. Voor de achttiende eeuw is bijvoorbeeld gebruik gemaakt van het werk van Justus van Effen en Betje Wolff en Aagje Deken. Deze auteurs voeren in hun gefingeerde brieven diverse personages ten tonele die gezien kunnen worden als representanten van verschillende sociale lagen in de achttiende-eeuwse maatschappij. De talige werkelijkheid is echter vaak gecompliceerder dan het – mogelijk stereotype – beeld dat naar voren komt uit literair werk. Rutten (2008a) benadrukt dan ook dat uiterst voorzichtig moet worden omgegaan met literair werk bij onderzoek naar historisch taalgebruik; het kan slechts worden ingezet worden om hypothesen te formuleren (2008a: 13).

Inmiddels is er, zoals gezegd, meer materiaal beschikbaar, zoals de omvangrijke collectie *Sailing Letters*, waarop mijn brieven corpus is gebaseerd. Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bestaat uiteraard uit *geschreven* materiaal en wijkt in die zin niet af van eerder onderzoek waarin geschreven teksttypen werden gebruikt; gesproken materiaal is eenvoudigweg geen optie voor onderzoek naar ons taalverleden in de achttiende eeuw. Het gemis aan gesproken taal hoeft echter geen belemmering te zijn: het ene teksttype is immers het andere niet. Sommige geschreven teksttypen, zoals de weergave van een interview of een dagboekpassage, liggen zelfs dicht bij wat Koch & Oesterreicher de *Sprache der Nähe* (1985: 23) noemen, dan bepaalde gesproken teksttypen, zoals een preek of een voordracht, waarvan verondersteld mag worden dat ze weinig spontaan en niet bepaald vertrouwelijk van aard zijn. Koch & Oesterreicher ontwikkelden een model, waarin diverse teksttypen ingedeeld worden op een schaal die loopt van de *Sprache der Nähe* aan de ene kant naar de *Sprache der Distanz* aan de andere kant (1985: 23, zie ook Elspaß 2005: 24-27). De uiterste pool aan de *Sprache der Nähe*-zijde is in dit model het vertrouwelijke mondelinge gesprek met een bekende. Deze ‘taal van de nabijheid’ moet volgens het model aan een aantal criteria voldoen. Zo moet er bijvoorbeeld sprake zijn van een dialoog, van vertrouwelijkheid met de gesprekspartner en *face to face*-interactie. Dit taalgebruik kent verder een vrije onderwerpskeuze waarop de partner kan reageren, het is spontaan, wordt gebruikt in de privésfeer en er is sprake van affectie tussen de gesprekspartners. Het tegenovergestelde taalgebruik, de *Sprache der Distanz*, de ‘taal van de distantie’, bestaat in zijn uiterste variant uit een geschreven decreet/verordening en wordt gekenmerkt door een vaste rolverdeling tussen partners die elkaar niet goed kennen en niet in elkaars nabijheid zijn; het heeft het karakter van een monoloog die in de openbaarheid wordt gevoerd en kent vaste thema’s waarop niet gereageerd kan worden. Op deze schaal delen Koch & Oesterreicher (1985) persoonlijke brieven ongeveer halverwege in: dit teksttype heeft namelijk kenmerken van zowel de *Sprache der Nähe* als van de *Sprache der Distanz*. Deze tussenpositie van brieven is

goed verdedigbaar: persoonlijke brieven behoren tot de alledaagse omgangstaal in die zin dat we ze kunnen beschouwen als een gesprek op afstand met een bekende, waarna deze de mogelijkheid heeft om te reageren. We treffen in privé-brieven echter ook kenmerken aan van meer formeel, afstandelijk taalgebruik, zoals bijvoorbeeld de vaste formuleringen voor aanhef, datering en begin- en slotformules. Deze formuleringen hebben een min of meer vast karakter en zijn weinig spontaan. Persoonlijke brieven hebben dus een tweeledig karakter, maar met name de niet-formulaire passages zijn bijzonder geschikt materiaal voor onderzoek naar alledaags taalgebruik uit het verleden.

Tot besluit wil ik nog opmerken dat de taal in de door mij gebruikte brieven weliswaar relatief dicht bij alledaags taalgebruik ligt, maar dat wil niet zeggen dat de brieven geschreven zijn in een regionale variant of in een dialect of een sociolect. Wel treffen we zo nu en dan sporen van regionaal gekleurd taalgebruik of invloed van gesproken taal aan. De schrijftechniek werd over het algemeen in het onderwijs aangeleerd, waar gebruik werd gemaakt van contemporaine (spel)methodes die aansloten bij gedrukte, standaardtalige werken. De brieven zijn dan ook geschreven in een aangeleerde schrijftaal. Het taalgebruik in deze brieven kan worden omschreven als een geïntendeerde standaard (Mihm 1998 en zie ook Fairman 2007b: 190 en Rutten 2008b: 35); briefschrijvers bedoelden niet in hun dialect te schrijven.

1.3 De opbouw van het proefschrift

Dit proefschrift bevat zes verschillende casestudies waarin acht voornamelijk fonologische, morfologische en morfo-syntactische verschijnselen behandeld zullen worden. De voor deze taalkundige verschijnselen aangetroffen variatie wordt vervolgens verklaard op grond van taalexterne factoren; daarnaast komen ook taalinterne factoren aan bod. Aan de casestudies gaan twee algemene hoofdstukken vooraf.

In hoofdstuk 2 ga ik eerst in op de epistolaire cultuur in de achttiende eeuw. Daarbij besteed ik aandacht aan factoren die onontbeerlijk of ondersteunend zijn voor het kunnen schrijven van brieven, zoals (schrijf)onderwijs en normatieve literatuur. Ook komt de alledaagse schrijfp praktijk en het versturen en ontvangen van brieven aan bod. De diverse onderwerpen worden aangevuld met toepasselijke citaten uit het *Brieven als Buit*-materiaal zodat dit hoofdstuk de nodige achtergrondinformatie bevat waartegen de brieven uit het corpus begrepen kunnen worden. De opbouw en de samenstelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus wordt besproken in hoofdstuk 3. Ik ga onder andere in op de selectie en verwerking van het materiaal. Daarnaast bespreek ik de onafhankelijke variabelen die

centraal staan in het onderzoek en de voor deze variabelen gehanteerde classificatie.

In hoofdstuk 4 komt de eerste casestudie, het gebruik van aanspreekvormen, aan de orde. Aan de hand van een overzicht van alle in het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus aanwezige aanspreekvormen wordt voor het eerst inzichtelijk gemaakt hoe aanspreekvormen onder taalgebruikers uit alle lagen van de samenleving functioneerden in de epistolaire cultuur van de late achttiende eeuw.

In hoofdstuk 5 staan drie verschijnselen centraal die in de literatuur tot discussie hebben geleid: het gaat om het gebruik van de tweeledige negatie en de aan elkaar verwante onderwerpen reflexiviteit en reciprociteit. De tweeledige negatie wordt verondersteld vrijwel niet meer voor te komen in geschreven taal van de late achttiende eeuw. Gaat die veronderstelling ook op voor onze brieven? De behandeling van het tweede onderwerp, wederkerendheid, wil meer licht werpen op de actuele kwestie of we de verspreiding van *zich* moeten zien als een taalverandering vanuit de elite of juist eerder vanuit taalgebruikers uit de lagere en de middenklassen. Mogelijk levert het gebruik van *zich* in ons brievenmateriaal nieuwe inzichten op in de sociale verspreiding van de vorm. Het laatste onderwerp van hoofdstuk 5 is wederkerigheid: hoe is de verhouding in ons corpus tussen de veronderstelde standaardvormen *elkander* en *elkaar* en de oudere varianten *malkaar* en *malkander* en welke taalgebruikers hebben een voorkeur voor de nieuwere variant dan wel de oudere variant?

Hoofdstuk 6 bespreekt de stand van zaken rond de apocope van de sjwa in werkwoordsvormen van de eerste persoon enkelvoud. Kunnen we de oudere variant met sjwa relateren aan sociale kenmerken van scribenten of aan de regio waarin zij leven? Zien we verschillen in gebruik van de varianten afhankelijk van de context waarin het werkwoord wordt gebruikt, is er, met andere woorden, stilistische variatie? En in hoeverre spelen fonologische processen een rol bij de apocope van de sjwa? Al deze vragen zullen beantwoord worden in hoofdstuk 6.

In hoofdstuk 7 wordt een verwant verschijnsel behandeld, namelijk de apocopering van de slot-*n*. Dit verschijnsel kennen we uit hedendaags gesproken Nederlands, terwijl de slot-*n* in de orthografie wordt weergegeven, of die nu wel of niet gerealiseerd wordt in de uitspraak. Ons brievenmateriaal ligt dicht bij gesproken taal, dus mogelijk treffen we daarin apocopering van de slot-*n* aan. De vraag is dan, bij welke taalgebruikers? Zien we overeenkomsten met hedendaagse waarnemingen voor bepaalde regio's waar deletie van de slot-*n* afhangt van bepaalde grammaticale of fonologische condities? En als dat het geval is, golden deze condities destijds even sterk of sterker?

Het achttiende-eeuwse gebruik van het diminutiefsuffix komt aan bod in hoofdstuk 8. In gedrukte werken treffen we veelal het *-je*-suffix aan, terwijl het *-ie*-suffix daarin uitsluitend optreedt in weergaven van gesproken taal. Treffen we het meer spreektaalige *-ie*-suffix aan in deze persoonlijke brieven en zo ja, wie gebruiken dit suffix?

Naamvalsonderscheidingen zijn aan het eind van de Middeleeuwen grotendeels uit de dagelijkse omgangstaal verdwenen, maar hebben – onder invloed van het standaardisatieproces – nog lang stand gehouden in geschreven taal. In hoeverre treffen we nog naamvallen aan in het *Brieven als Buit*-corpus? Als laatste casestudie van dit proefschrift wordt deze vraag beantwoord in hoofdstuk 9 voor één specifieke naamval, namelijk de genitief. De frequentie van deze naamval bij taalgebruikers uit de verschillende sociale lagen wordt vergeleken met andere manieren waarop zij een genitiefconstructie kunnen uitdrukken, zoals bijvoorbeeld een voorzetselconstructie met *van*.

Het slothoofdstuk, hoofdstuk 10, bevat een samenvatting van de belangrijkste conclusies die voortvloeien uit de casestudies en ik stel vast of we voor de geselecteerde taalverschijnselen inderdaad witte vlekken in de taalgeschiedenis (Van der Wal 2006) kunnen inkleuren. Daarnaast formuleer ik op basis van de casestudies enkele algemene conclusies voor het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-materiaal. Ik ga in op de vraag naar de waarde van dit materiaal voor verder onderzoek en op de vraag of er groepen taalgebruikers zijn die een opvallende rol lijken te spelen in het gebruik van varianten die we niet of nauwelijks aantreffen in gedrukte werken. Ook komt de vraag aan de orde of we op basis van dit geschreven materiaal nu ook iets kunnen afleiden over de gesproken taal van de late achttiende eeuw.